

PRIKAZ ČOVJEKOVA PUTOVANJA KROZ BOŽANSTVENU KOMEDIJU

ASMIR DELIBAŠIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Sarajevu
delibasica7@gmail.com

UVOD

Vrijeme kao odrednicu nastanka jednog djela vezujemo za sve sfere čovjekova djelovanja. Prostor koji opisuje vezujemo za sve ono što je u domeni njegovih percepcija, opažanja i mogućnosti. Dževad Karahasan, pojašnjavajući vrijeme i prostor, kaže sljedeće:

„(...) o vremenu i prostoru možemo govoriti istinu i onda kada tvrdimo naizgled suprotno; o vremenu i prostoru sigurno nešto znamo, ako smo uopće živjeli; to jest, znanje o njima ne možemo izbjeći i istovremeno ne možemo o njima steći pouzdano znanje.”¹

Na tragu takvog definiranja uviđamo da nam je vrijeme jednako bitno kao i prostor. Svaki čovjek razmišlja o vremenu i prostoru na drugačiji način. Ljudska različitost dovodi do različitih poimanja. U vrijeme se ne možemo zatvoriti, dok u određeni prostor možemo. Netko piše određeno djelo i mi za njega kažemo da je pisao u tom i tom vremenu, nikada ne govorimo da je pisao u tom i tom prostoru. Vrijeme je nešto *veće* od čovjeka, nešto što nijedan instrument ne može izmjeriti. Takav je bio Dante Alighieri sa svojim neprikosnovenim djelom *Božanstvena komedija*.

Traganje za sjedinjavanjem svih čovjekovih pitanja i nedoumica Dante je ponudio svijetu na do tada nepoznat način. On je ponudio rješenja za glavna i egzistencijalna pitanja čovjekova postojanja, kako na ovom tako i na onom svijetu. Lične težnje, uspjehe, padove, historijske činjenice, politička zbivanja i sve druge stavke uveo je u svoj svijet *Božanstvene komedije*. On je tragao za istinom, kao što je ona tragala za njim.

1 Bašović, Almir; Anđelković, Sava (ur.), *Drama i vrijeme: vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena: zbornik radova sa IV Dramski tekst danas u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji održanog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 15. i 16. XII 2006. godine*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010., str. 12.

Dante je stvorio sliku svijeta u kojoj se čovjek neprestano kreće gore i dolje po vertikali. Put k nebesima i put k zemlji. Ali neka od najvažnijih pitanja koja su ga intrigirala jesu pitanja čovjekove duše, pitanja koja se protežu kroz sve svjetove i cijelo srednjovjekovlje. Gdje se pronalazi nagrada za dobrog, a gdje kazna za lošeg čovjeka? Koja su mjerila po kojima netko biva nagrađen, a netko kažnjen?

Odgovore na ta pitanja dao je tačno i decidno tako što je do u detalje opisao na šta je čovjek spreman, šta može da uradi i do kojih je *visina* i *nizina* sposoban da ide. Muhamed Dželilović u *Kalhasovu proročanstvu* navodi da je Marko Aurelije rekao:

„Čovjekovim ne nazivaj ništa od onoga što mu nije svojstveno kao čovjeku. Ništa se čovjeku pripisati ne može što mu iz naravi ne istječe i ciljem joj nije. Prema tome, ni u čemu takvom ne možemo gledati cilj za koji čovjek živi, a ponajmanje ono što je toga cilja bit, to jest opšte Dobro. Šta više, ako bi nešto takvo i pripadalo čovjeku, ne bi bilo njegovo da to preze, ili da se tome suprotstavi (...) Ali, što se više čovjek može osloboditi (...) takvih i sličnih stvari to je više dobar (...)”²

Pakao

U jeku vladavine pape Bonifacija VIII. Dante se u svom djelu *Božanstvena komedija* alegorijski našao u šumi koja simbolizira neznanje. Uperen svojim pogledom na drugi svijet, traži izbjavljenje iz te situacije. Odgovor će mu ponuditi razum, odnosno filozofija. Tada se javlja rimski pjesnik Vergilije kao oličenje te osobine. Moglo bi se reći da je Danteu *razum* poslala Beatriče, njegova mladalačka simpatija. Ljubav šalje razum onima koji nisu dospjeli do nje.

U srednjem vijeku Vergilija su smatrali najavljiivačem *božje istine* i on je ekvivalent trenutnoj poziciji u kojoj se Dante našao. Pozicija koju Dante ima u paklu odgovara sljepoći njegova vida pred plejadom neriješenih pitanja koja postavlja.

Tvrko Kulenović u svom eseju navodi da je Dante sačinio hijerarhiju grijehova. Podijelio je grijeh prema stupnju njegova značaja koji ostavlja na čovjeka u paklu i na čovjeka na zemlji. Na tragu raznolikosti stepena grijeha Kulenović kaže:

„Greh je ili u narušavanju duhovne ravnoteže, preuveličavanju jedne od duševnih strasti koje su čovjeku harmonično date, ili u izmišljanju onog što je strano čovjekovoj prirodi (...)”³

2 Dželilović, Muhamed, *Kalhasovo proročanstvo*, Connectum, Sarajevo, 2006., str. 353.

3 Kulenović, Tvrko, *Lektira II*, Svjetlost, Sarajevo, 1984., str. 86.

Dante je svjestan da mora proći kroz pakao, ali i da ga čovjek nosi u sebi. Nepokorna duša mora trpjeti plodove svog grijeha. Jedan trenutak opisa grijeha dovoljan je da se predstavi grijeh kojem je podlegao određeni čovjek. Grijeh je kazna za nemarno i nepravilno ponašanje kojem je čovjek podlegao.

Francesco De Sanctis zamišlja pakao kao otplatu grijeha duše koja nije mogla ovladati vlastitim porivima. Postojanje grijeha u paklu i na zemlji daje dojam da je grijeh uvijek živ. Vječnost koja se preklapa u paklu najveći je odraz *vječnosti* koju je Dante ponudio.

„Stoga Pakao ima bogatiji i puniji život i stoga je najpopularniji od svih triju svjetova.”⁴

U paklu se čovjek više sukobljava s unutrašnjim grijehom nego s vanjskim. Kraljevstvo zla podijeljeno je na tri svijeta, gdje imamo kategorizaciju: u prvom redu neuzdržljivost i silu, potom zlobu i hladan predumišljaj. Na osnovu takve podjele, gdje imamo više nepravde, imamo više grijeha, dok je nepravda više u nakani nego u činu. Pritom su zloba i izdaja veći grijesi od neuzdržljivosti i nasilja, a hladan predumišljaj izdajice veći grijeh od zlobe. U takvoj podjeli u kojoj se ide od manjih grešnika prema većima prelazi se u Ditov grad, sjedište nasilnika, zatim se silazi u Zle jaruge, a na kraju u Zdenac izdajica koji je etička zamisao pakla, kao što veli Francesco de Sanctis.

Danteov vodič Vergilije bio je upoznat sa svim duhovima pakla. On je za njega bio poznavalac svih tajni koje tamo vladaju. Nebo je Danteu poslalo put i staze kojima treba da hodi u paklu. To treba zahvaliti dugogodišnjoj ostavštini antičkog svijeta unutar srednjovjekovlja; najprihvatljivije za Dantea bilo je da mu Vergilije ukaže na sva kolebanja koja ima

„(...) jer Vergilije poznaje put koji vodi u donji svet, on poznaje duhove dubine i ima moć nad njima. Ali ta moć mu je sada poverena i podarena od hrišćanskog boga kako bi mogao da pripremi hrišćansku misiju spasenja.”⁵

Značajnu epizodu u paklu predstavlja očuvanje čovjekove individualnosti, a to je Danteova epizoda sa Farinatom i Cavalcantijem. Njih je Dante prikazao kao duše odvojene od tijela. Oni posjeduju viđenja o prošlosti i budućnosti, ali

4 De Sanctis, Francesco, *Povijest talijanske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1955., str. 137.

5 Auerbach, Erich, *Filologija svetske književnosti*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2009., str. 18.

su slijepi za trenutna dešavanja na zemlji. Sličnost koju povezuje sa sobom jest u liku Farinate: ta je sličnost u jačini duha koja je iznad pakla.

De Sanctis navodi da Farinata ne zna da se hvali svojom snagom jer nije svjestan svoje snage; to je ona nesvjesnost koja se naziva *karakter*. Farinatina duša nadvisuje se i izdiže se nad cijelim paklom. Ovdje je pakao poslužio kao postolje nad kojim se prikazala veličina, kako Farinate tako i prognanika iz Firence, Dantea Alighieria. U drugi plan pada Farinata kao grešnik ili krivovjernik.

Paradoks koji se pojavio između Dantea i Cavalcantija bio je u tome što je Dante prešutio odgovor na Cavalcantijevo pitanje da li mu je sin živ. S jedne strane, Dante se čudi što on ne zna da mu je sin Guido živ, a s druge strane, Cavalcanti kroz ovaj prizor dobija znak da mu je sin mrtav.

Na tom tragu Francesco De Sanctis kaže:

„Bol je uzvišen kad se na iznenadnu vest razna osećanja sjedinjuju i odjednom naviru zbrkana u dušu, savlađuju je i obaraju.”⁶

Odnos između Farinate i Cavalcantija ogleda se u porodičnoj povezanosti. Naime, Cavalcantijev sin bio je Farinatov zet i zbog toga se pojavljuje neosjetljivost za Cavalcantijev bol. Dakako, Dante je na tom primjeru uspio da očuva čovjekovu individualnost u zagrobnom životu.

Značajna ličnost koju Dante smješta u pakao svakako je grof Ugolino. Tu su smješteni politički izdajnici kakav je i sam Ugolino. Grof Ugolino, s obzirom na to da se nalazi u krugu koji simbolizira najstrašnije mjesto u paklu, ne osvrće se i glode glavu biskupu Ruggieriju.

To je njegov otkup koji mu pakao omogućava jer ga je biskup Ruggieri bacio u tamnicu da zajedno sa svojim unucima umre od gladi. Dante ovim prizorom kao da ujednačava kaznu s djelom. Ugolino uživa u svom otkupu koji je dobio u paklu, ali njegova bol nije riješena osvetom. Grof Ugolino nezadovoljan je

„(...) zato što nema osвете koja bi mogla ublažiti njegov bol, biti jednaka njegovoj mržnji.”⁷

6 De Sanctis, Francesco, *Kritički eseji*, Kultura, Beograd, 1960., str. 92.

7 Isto, str. 103.

Ugolino prilikom svoje osvete plače, to jest glodaњem on nanosi sramotu izdajniku Ruggieriju. Prizori gladi koje nam Dante prikazuje sa Ugolinom vrhunac su pakla. Nemogućnost da se odagna slika bola širi se cijelim paklom. Ugolino, samim tim što je otac, jede svoje vlastito tijelo, dok se djeca iščuđavaju tim prizorima.

Čistilište

Vergilije, kao što je bio Danteov vodič u paklu, nastavlja to biti i u čistilištu. Čistilište predstavlja međuprostor između pakla i raja. Ono ukazuje na predio u kojemu nestaje tama, a pojavljuje se svjetlost. Ono je svijet koji se diže iznad grijeha.

De Sanctis naziva čistilište *kraljevstvom duha* koji se stepen po stepen diže sve do raja. U čistilištu Dante pokušava da prikaže načine na koje se duša čisti kako bi došla do onoga što joj je namijenjeno. Pakao i raj nalaze se u čistilištu kao ono što je *bilo* i ono što će *biti*. Da bi se spoznale vrednote Danteovih likova, neophodno je da se prođe kroz proces očišćenja od grijeha. Taj proces obuhvata kompletno čistilište. U njemu prestaju užasne i nepodnošljive muke koje obitavaju u paklu. Ovdje čišćenje predstavlja ugodno trpljenje i liječenje za koje se zna da ide k boljitku, odnosno ovdje postoji nada koja to omogućava.

Podjela čistilišta na predčistilište, Sedam krugova i Zemaljski raj ukazuje nam da je ono svijet u kojem se odvija *komedija duše*. Komediju duše možemo vidjeti na primjeru Vergilija i Katona Utičkog. Pri njihovu susretu Vergilije ga razumije, ali ga ne prepoznaje. Razumijeva ga na način da shvata ulogu Katona tako što se pred razumom, intelektom, pojavljuje vrlina u liku Katona. Vergilije ga razumije po zakonu koji je nastupio onog trenutka kad je Katon oslobođen iz limba i prešao u čistilište.

Dante navodi svim političkim ličnostima, prijateljima i sebi da je temelj svakog očišćenja poniznost. Koliko Dante ulazi u pore čovjekove duše, kazuje nam Danteov stav da bi ljudi bili zadovoljni kada bi se povinivali Božjoj volji. Alighieri u IV. pjevanju, u kojem su smještene lijenčine, pobija učenje Platonovih sljedbenika o samostalnim dušama. To dokazuje uz pomoć Aristotela i Tome Akvinskog kada kaže da u čovjeku postoji samo jedna duša.

Sličnosti između Danteova i Tomina učenja imamo izražene kod Tome Vereša, gdje on kaže da

„(...) čovjek neizmјerno nadilazi sav svijet ukoliko mu je vidokrug otvoren prema beskonačnoj istini, ljepoti i dobroti. Nošen zanosom prema tim

beskrajnim vrednotama, čovjek se osjeća sretan, ali je istovremeno izložen opasnosti kobnog samozavaravanja jer mu se čini da bi se mogao osloboditi svoje ograničenosti vlastitim silama i postati neograničeni gospodar svijeta — Bog.”⁸

De Sanctis navodi da proces grijeha prema duhu i jeste čistilište, gdje je čovjekov karakter u čistilištu unutarnji mir neobično sličan smirenoj radosti čovjeka koji se na krilima vjere i nade uzvisuje sve do raja. Put čovjekove duše koju je Dante opisao ide od oholosti k skromnosti, od zavisti k ljubavi, od srdžbe prema blagosti, preko nemarnosti, škrtosti, proždrljivosti, bludništva do njihovih najčistijih suprotnosti. U svim ovim stanjima u kojima se nalazi njegova duša molitva ljudi koji su u milosti Božjoj pomaže izbavljenju, ubrzavanju i olakšavanju patnji duše. Ali ne vrijedi za sve isto. Bog je taj koji dopušta da molitva u jednom času ispuni krivnju zbog koje bi grijешnik morao dugo vremena da se čisti.

Prizori koje nam Dante nudi prilikom prolaska skupa sa Vergilijem nisu toliko kobni kao u paklu. Ovdje se to odvija tako što duša želi da bude podložna tim stanjima. Ona zna da je nakon izvjesnog vremena čeka nagrada za njezin uloženi trud. Bez Božje svjetlosti duša ne može doći do savršenstva, već se može spustiti na niži stepen ili ostati na stepenu očišćenja na kojemu se nalazi.

Dante ukazuje da se čovjekova savjest, potpomognuta milošću Božjom, mora očistiti od grijeha da bi ostala bistra i čista od prijašnjih mrlja. Duša izlazi iz ruku Boga koji je vidi u ideji i voli prije nego što bude stvorena, a potom se ona raduje malim stvarima i bude zavedena. Da se to ne bi dogodilo, neophodan joj je vođa koji će je voditi pravim stazama.

Duša se može očistiti od grijeha uz pomoć volje. Ona svojom slobodom mijenja boravište, naglo obuzme dušu. Sputavanje očišćenja čovjekove duše vrši nagon koji je u nju usadila Božja pravda protiv te njezine volje za oslobođenjem, to jest sklonost da se preda mukama kao što se prije predavala grijehu. Prema tome, nagon (sklonost) predaje mukama jest dobrovoljan, znajući da bez kazne nema očišćenja. Duše svjesno podnose muke znajući da ih one vode do vječnog blaženstva.

Jacques le Goff ističe da je Dante razvijao tradicionalno korištenje mrtvih u čistilištu za svoje političke ciljeve. Le Goff ukazuje na to da je osnova svakog grijeha odsustvo ljubavi prema Bogu, to jest dobru.

8 Vereš, Tomo, „Toma Akvinski i Dante Alighieri”, *Crkva u svijetu* 17(4), 1982., str. 327-343, str. 338-339.

„Dante, stalno svestan duboke logike čistilišta, u njemu vidi privremeni pakao, koji u manjem, prolaznom vidu podseća na paklene muke koje zaslužuju ti isti gresi, ali ne tako ozbiljni, ili zato što ih je pokajanje i okajavanje delimično izbrisalo, ili što su u prokletih bili manje ukorenjeni, ili su samo delimično uprljani život inače sav u ljubavi prema Bogu.”⁹

Da bi Vergilije olakšao Danteu putovanje kroz čistilište, on mu neprestano priča o Beatrice. Beatrice će biti nagrada koju će dobiti nakon što uspješno prođe kroz čistilište. Vergilijevo putovanje završava u sedmom krugu. Tu se Dante i Vergilije rastaju kada ga Vergilije vjenčava *krunom i mitrom* – znakovima vremenske i duhovne vlasti, što nam govori da Vergilije nagovještava svijet kojem je od početka svoga putovanja težio. To će se dogoditi u raju.

Raj

Dante je vidio raj kao devet nebesa koja se vrte oko Zemlje, središta svijeta. Imamo prvo nebo *Mjesec* – tu se nalaze duše onih koji su u potpunosti ispunili zahtjeve, potom *Merkur* – duše onih koji su činili dobra djela za zemaljsku slavu, *Venera* – duše onih koji su bili previše podložni ljubavi, *Sunce* – učeni ljudi (sveti Toma Akvinski i dvanaest teologa), *Mars* – duše onih koji su Kristovu vjeru branili oružjem, *Jupiter* – duše blagih i pravednih, *Saturn* – duše mislilaca, potom slijedi nebo *zvijezda stajačica*, a deveto kristalno ili Prvo pokretno (*Primum mobile*) koje pokreće sve ostale. Iznad svih tih nebesa nalazi se Empirej koji obuhvaća svu vasionu i u kojem boravi Bog.

U svakom krugu saznajemo pitanja koja se tiču politike, svemira, domovine i svih zbivanja o kojima duše govore. Prisutnost Boga su ljubav, svjetlost i radost koje se protežu i prožimaju cijeli raj. Za razliku od pakla i čistilišta, gdje imamo čuđenje duša, u raju su one završene, pa sve znaju i shvaćaju. Duše u raju pogađaju unaprijed Danteove misli, jer im je poznata svrha Danteova puta, njima ništa ne može biti skriveno jer sve vide u Bogu. Tri glavna elementa od kojih se sastoji raj jesu: svjetlo, muzika i pokreti, ritmičko gibanje, ukratko ples. Dakako, svjetlo je u svim oblicima jedan od glavnih elemenata. S njim se Danteu najteže izboriti jer su mu oči preslabe. Kompletan *Božanstvena komedija* jest sjećanje viđenog.

Danteova potraga za rajem, za krajnjim blaženstvom, ogleda se u njegovoj ljubavi prema *njegovoj muzi*, Beatrice. Svrha njegova putovanja bila je da dođe do ljubavi, odnosno Beatrice. Dante je sebe pokušao da uvjeri da takva ljepota i

takva ljubav ne može umrijeti. Ona je vječnost života. Beatrice simbolizira vjeru i milost, u prvom redu za Dantea, a potom za svakog čovjeka. Čovjekov život predstavlja tegobu koju treba odagnati, a koja se iznalazi i pronalazi u vjeri u *onaj* svijet.

Kulenović konstatuje da za antički svijet nije postojala neka stvar koja nije konačna. Beskonačnost je za antičkog čovjeka nerazumljiva. Nije postojalo nešto neshvatljivo do čega čovjek ne može doprijeti. U srednjem vijeku to konačno ogleda se u beskonačnosti koja je kod Boga. Antika i srednji vijek razlikuju se po tome što je u antici u središtu svega čovjek, dok je u srednjem vijeku *mjera svih stvari* određena Božjim Sinom.

Ljubav je ta koja omogućava ispravne staze čovjekovoj duši da bude zaštićena od svih prepreka koje bivaju pred nju postavljene. Ona je prirodna težnja za onim što joj je blagotvorno. Da bi se duhovna ljubav mogla obratiti Bogu, ona mora ostati pod Božjim nadležnostima i u zakonima koji su joj dati i ne smije se dogoditi da bude prevarena zemaljskim dobrima. Na taj će način dostići potpuno očišćenje od svakog grijeha.

Putem moralnih vrijednosti čovjek spoznaje sebe da bi se uopšte obratio Bogu kao Tvorcu svega. Moralne vrijednosti skupa sa ljubavlju teže *Prvom dobru*. Potom, da bi čovjek bio sretan, on se mora boriti protiv svoga tijela da bi se sjedinio s Bogom.

Dželilović napominje da je *Božanstvena komedija*

„(...) transcendiranje prvobitne ljubavi do intuitivnog spoznavanja Boga.”¹⁰

Da bi se izbjegla *lažna ljubav* treba onemogućiti apsolutno djelovanje razuma. Tome pomaže bavljenje filozofijom koja prijateljuje s mudročću. Dante ukazuje na to da svaki čovjek, kako bi se sjedinio s Bogom, mora podrediti razum, milost i ljubav Božjoj volji. Kao što je u paklu grijeh doveden do usijanja, tako je u raj u ljubav dovedena do svog vrhunca.

Dante je spojio nespojivo. On je učinio do tada nešto neshvatljivo. On je uspio da prikaže kako se čovjekova tjelesna ljubav može preoblikovati u božansku ljubav. Dante je u ljubavi prema Bogu pronašao sve izgubljene ljubavi koje je ostavio iza sebe. Alighieri

10 Dželilović, Muhamed, *Slaveni o Danteu*, Connectum, Sarajevo, 2008., str. 25.

„(...) je u ljubavi vidio motor koji nepogrešivo i neprestano djeluje u kosmosu kako bi doveo do potpunog ljudskog razvoja.”¹¹

ZAKLJUČAK

U svome sam radu pokušao objasniti put čovjeka kroz *Božanstvenu komediju*. Na početku sam pokušao dati uvid u to kako Dante kreira svoje djelo. Htio sam prikazati značajna mjesta koja ostavljaju najveći dojam tokom iščitavanja najznačajnijeg djela talijanske književnosti predrenesansnog razdoblja.

Dante je kroz *Pakao*, *Čistilište* i *Raj* prikazao kako treba da izgleda čovjekov život, shodno njegovim zaslugama. Od svih svjetova koji prikazuju čovjeka u njegovoj biti najviše traga ostavio je Danteov *Pakao*. U njemu sam primijetio slike koje odišu trenutkom i gdje trenutak odiše slikom. On je htio da svoje želje pretvori u svoj (vječni) svijet. Tome je doprinijelo izuzetno poznavanje svih nauka njegova doba. Bio je okupiran ličnostima s kojima je imao direktni kontakt, svojim nerazriješenim životnim pitanjima, neprežaljenim ljubavima, izgnanstvima, političkim sukobima, opredjeljenjima...

Rad opisuje *trijadu* života svakog vremena. Ono što je Dante učinio napisavši *Božanstvenu komediju* mnogima nije nikada pošlo za rukom. Njegovi svjetovi jedinstveni su i u isti momenat povezani. Dante je svaki od triju svjetova. U svim je svjetovima učesnik, akter, posmatrač, ali i učitelj. Tokom iščitavanja *Božanstvene komedije* primijetio sam da je Alighieri birao svoje vođe, Vergilija i Beatrice. Po mom mišljenju, on je njih birao i dao im mogućnost da budu dio njegova svijeta.

Uspio je da pomiri i da dovede u harmoniju svoj život tako što je dao odgovor na svevremenita čovjekova pitanja. Gdje je njegova krivica? Gdje su ljudske krivice? Kako da se oslobodimo pogreške, grijeha? Kako da sebi dočaramo naša djela koja činimo, prema sebi, ali i prema drugom čovjeku? Ponudio mi je jedan novi svijet u koji otvorenih očiju gledam i prepoznajem tragove Danteovih svjetova. Kao što Kulenović kaže, cijela je *Božanstvena komedija* „jedna isanjana knjiga”.

LITERATURA

- Auerbach, E. (2009): *Filologija svetske književnosti*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bašović, A.; Anđelković, S. (ur.) (2010): *Drama i vrijeme: vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena: zbornik radova sa IV Dramski tekst danas u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gore, Hrvatskoj i Srbiji održanog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 15. i 16. XII 2006. godine*, Sarajevo: Dobra knjiga.
- De Sanctis, F. (1955): *Povijest talijanske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.
- De Sanctis, F. (1960): *Kritički eseji*, Beograd: Kultura.
- Dželilović, M. (2006): *Kalhasovo proročanstvo*, Sarajevo: Connectum.
- Dželilović, M. (2008): *Slaveni o Danteu*, Sarajevo: Connectum.
- Kulenović, T. (1984): *Lektira II*, Sarajevo: Svjetlost.
- Le Gof, Ž. (1992): *Nastanak čistilišta*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vereš, T. (1982): „Toma Akvinski i Dante Alighieri”, *Crkva u svijetu* 17(4), str. 327-343.